

Krzysztof Raniowski

Zagroda plebańska w Nowym Kramsku

Wieś

Nowe Kramsko jest wsią parafialną położoną w gminie Babimost, dziś należącej do województwa lubuskiego. Historycznie, w szczególności przed rozbiorami, znajdowało się w granicach państwa polskiego, w zachodniej części Wielkopolski. Po I wojnie światowej włączone do Niemiec w wyniku ustaleń powersalskich, od 1945 roku powróciło do macierzy.

Nie jest znana data założenia parafii. Niewątpliwie kościół parafialny w Nowym Kramsku istniał już w 1476 roku – potwierdzony pleban *Joannes* z Kramska. Od początków XIV wieku wieś stanowiła własność ojców cystersów z Obry. Posługę kapłańską w parafii sprawowali cystersi, delegowani właśnie z Obry. Często ze statusem samodzielnego komendarza, niekiedy – proboszcza.

Wieś wyróżniająca się językiem (polskim, bez *pochylonego a*), dawnymi oryginalnymi imionami, a także długo zachowanym zwyczajem dziedziczenia nazwisk po zagrodzie.

Meszne i inne dochody

Dawne uposażenie parafii składało się głównie z mesznego (dziesięcina plebanalna) oraz z dochodów z własnego gruntu, w tym z gospodarstwa plebańskiego. Zagród plebańskich mogło być więcej niż jedna.

Meszne stanowiło dziesiątą część snopów zboża z danej zagrody. Dziesięcina snopowa określana była też jako *wytyczna*, nawiązując do wytycznego – dla parafii – co dziesiątego snopa. Na użytek artykułu pojęcia *meszne* i *dziesięcina* traktujemy jak synonimy, nie wchodząc w historyczne i regionalne niuansy.

Dziesięć płacili chłopcy oraz ogólnie ujmując folwark (właściciel feudalny). Folwark nowokramski do 1796 roku był własnością instytucji kościelnej, czyli wspomnianych cystersów oberskich. Dochody z folwarku należały oczywiście do feudała, który jednak świadczył także na rzecz parafii. W aktach kościelnych dotyczących abluicji mesznego znajduje się zapis: *właściciel tutejszego folwarku obowiązany jest oddawać plebanowi miejscowemu corocznie sześć mendeli żyta, sześć mendeli jęczmienia.*

Grunt plebański

Parafia dysponowała własnym gruntem, obrabianym przez chłopów. Areal plebański obejmował pole proboszczowskie *sensu stricto* oraz wydzieloną ziemię na zagrodę, funkcjonującą na warunkach gospodarstwa pańszczyźnianego. W Nowym Kramsku spotykamy w XVIII wieku dziedziczne gospodarstwo pólślednicze, zobowiązane do świadczeń na rzecz plebana, a także dwa mniejsze z puli proboszcza – komornicze oraz zagrodnicze, sąsiadujące ze sobą.

Zaczynając od najmniejszego, tj. od komornika, określanego najczęściej jako *inquilinus*, czego nie należy tłumaczyć dosłownie! W klasycznej łacinie *inguilinus* to osoba mieszkająca u kogoś kątem, kątnik, najemca. W praktyce polskich zapisów metrykalnych najczęściej chodziło o chałupnika albo komornika, ale z chałupą i niewielką rolą. W Nowym Kramsku zagroda ta nazywana była *chałupą Tomczykową*. Jej pierwszym znanym posiadaczem był Tomasz zwany Tomczyk (1714). Przetrwała do czasu uwłaszczenia, objęta też abluicją daniny parafialnej, o czym będzie mowa poniżej.

Z kolei drugie gospodarstwo plebańskie, o statusie zagrodnika (*hortulanus plebanalis*), nazywane było Kaźmirek, czyli Kaźmirkowe. Mieściła się w nim dawna szkoła parafialna. W 1837 r. zostało przekazane w ramach zamiany rodzinie Cichych, która z kolei oddała część swojego gruntu pod budowę nowej szkoły katolickiej. Do dziś teren ten należy do szkoły, tym razem już państwowej (samorządowej).

Głównym jednak gospodarstwem plebańskim była zagroda pólślednicza o nazwie *Sita*. W tym przypadku, *pólkmieć Sita* prowadził zależne feudalnie gospodarstwo, będąc jednocześnie zobowiązany do prac na polu plebana. Pół-

ślednik to synonim półkmiecia, czyli użytkownika niepełnego gospodarstwa kmiecego. Nie zawsze była to dosłownie połowa areału kmiecego. W zachodniej Wielkopolsce, kierując się danymi okresu uwłaszczenia, gospodarstwa półślednicze użytkowały około 65% gruntów w stosunku do zagród kmiecych. Np. kmieć użytkował 100 mórg magdeburskich (ok. 25 ha), a półślednik 65 mórg (ok. 16 ha). Czasami półślednik (półkmieć) określany był ogólnie kmieciem. Stąd też w niektórych zapisach Sita występuje jako *kmieć plebański*.

Obowiązki gospodarza wobec plebana

Gospodarz z Sitowego obowiązany był pracować w tygodniu trzy dni bydłem lub ręcznie na polu plebana, ale już bez powinności wobec właściciela wsi w tym zakresie. Pozostali kmiecie i półkmiecie odrabiali podobną pańszczyznę w folwarku, zwanym też jako *dominium*. Tym samym Sita swoją pańszczyznę wykonywał na gruncie proboszczowskim. Dosłowny zapis z rewizji dóbr opackich w 1781 roku, z akt cysterskich: *Nowe Kramsko [...] półśledników 16, przez cały rok każdy robi w tydzień dni 3 ręcznie lub bydłem, z tych jeden Sita zwany zaciąg rzeczony odprawia JMści księdzu Plebanowi tutejszemu.*

Ponadto gospodarze płacili rocznie czynsz po 7 zł 6 gr oraz ćwiertnię owsa dla właściciela feudalnego. Podobnie półślednik plebański Sita, który w 1786 roku na rzecz plebanii *oddal 7 złotych i 4 wiertel owsa*. A więc obowiązki gospodarza plebańskiego były w istocie takie same jak pozostałych włościan. Różnili się tylko osobą beneficjenta.

Podsumowując, półślednik plebański musiał obrobić „swoje” gospodarstwo, *de iure* należące do parafii, z którego oddawał także daninę, a ponadto pracował na polu proboszcza przez wspomniane trzy dni. Nie zawsze czynił to osobiście, w jego imieniu często odpracowywał parobek lub inny najmita. Także pleban mógł, przy większym areale, korzystać dodatkowo z pracy odpłatnych najemników.

Bardzo często relacje historyczne skupiają się na sprawach majątkowych. Koszty utrzymania – aspekt oczywisty. Ale zagroda Sitowa to nie tylko praca w polu, świadczenie danin. To także, a może przede wszystkim, miejsce życia rodzinnego. Ludzie, ich codzienne problemy, namiętności, nadzieje. Nie pozna-

my już szczegółów tych zagadnień z uwagi na brak źródeł. Pozostaje ogólny przekaz, jako tradycja społeczna, wyrażana niejednokrotnie w atmosferze domu albo i całej wsi.

Nazwa zagrodowa Sita

Nazwisko zagrodowe to nie tylko specyfika Nowego Kramaska. Pradawny zwyczaj, w regionie zachowany najdłużej we wsiach parafii Nowe Kramsko, Babimost oraz Dąbrówka Wielkopolska. Zagroda miała stałą nazwę, a każdy jej posiadacz przejmował ją jako swoje nazwisko. Tak było do 1795 roku – początki Landrehtu pruskiego z 1794, wprowadzającego powszechnie nazwiska rodowe, czyli po rodzicach. I choć przepisy zaczęto stosować, zwyczaj nie od razu wygasł. Dlatego jeszcze w XIX wieku mieszkańcy tego domostwa, już z nazwiskiem Heyduk, wpisywani byli w metrykach jako *Heyduk loco Sita* albo *Heyduk, a po miejscu Sita*. Areal tego gospodarstwa w drugiej połowie XIX wieku wynosił 16,98 ha, według danych z katastru pruskiego. Katolicka parafia posiadała natomiast 43,54 ha. Współcześnie dawne obejście Sity, wraz z przyległym ogrodem, po podziale, stanowi siedem odrębnych nieruchomości.

Nazwisko Sita nie pozostało w Nowym Kramsku. Znajdujemy je natomiast w parafii Obra, już bez świadomości korzeni kramskich. W połowie XVIII wieku poddany opacki Bartłomiej Sita (1725-1788), urodzony w Nowym Kramsku, został przeniesiony do Obry, czyli do centrum cysterskiego. Jego potomkowie mieszkają do dziś m.in. w Jażyńcu, a więc wsi z parafii Obra. Podobnie jest z innymi kramskimi nazwiskami, jak np. Miśko czy Nawracała, współcześnie występujące w rejonie Kopianicy i Obry, czy też Tratwał – w Zbąszyniu.

Posiadziciele gospodarstwa plebańskiego *Sita* według następstwa pokoleniowego:

- Andrzej Sita i NN – 1697 rok – starszy kościelny, rolnik
- Marianna Sita i 1. mąż Bartłomiej NN *loco Sita* – przejęcie po ojcu
- Marianna Sita i 2. m. Augustyn NN *loco Sita*
- Maciej Sita i 1. żona Magdalena – kontynuacja po rodzicach
- Maciej Sita i 2. ż. Rozymunda Heyduk – spis 1781 rok – pólślednik plebański

- Fabian Sita i Zofia Fabiś – po rodzicach, zmarł w 1792 roku
- Zofia Fabiś i 2. m. Andrzej Heyduk *loco* Sita – przełom XVIII i XIX wieku
- Katarzyna Sita i Jakub I Rokita *al.* Beyma – po rodzicach, zmarła w 1819 roku
- Wojciech Heyduk *al.* Sita i 1. ż. Józefa Szymańska – po zmarłej, przyrodniej siostrze
- Józef Heyduk *al.* Sita i Eleonora Piwecka – przejęcie po bracie, uwłaszczenie
- Walenty Heyduk i Jadwiga Radom – po rodzicach, rolnik 16,98 ha
- Augustyn Heyduk i Elżbieta Machul – po rodzicach, sprzedaż w 1908 roku

Wyjątkowe imiona w parafii kramskiej – Rozymunda na plebańskim

W obejściu Sitowym mieszkała gospodyni o imieniu Rozymunda. Była to Rozymunda Heyduk (1738-1801), żona Macieja Sity. Dziś imię to przedstawia się w wersji *Rozamunda*, ale w Kramsku wyraźnie zapisywano *Rosimunda* (łac.) albo *Rozymunda* (pol.). Rzadko używane imiona były specyfiką parafii nowokramskiej w I połowie XVIII wieku. Miało to związek z osobą komendarza kramskiego, ojcem Benedyktem Richterem. Cysters o. Richter prowadził parafię w latach 1715-1718 oraz 1728-1743. Z pierwszego, krótkiego okresu znamy takie imiona jak Ephemia (Eufemia) czy Froncha. Później, z drugiego pobytu w Nowym Kramsku, pojawiają się m.in.: wspomniana już Rozymunda, a także Wiborada, Wenefrida, Eufrazja, Aldegunda oraz Flawian czy Morest. Wśród tych szczególnych dla polskiej wsi nazw osobowych przeważają imiona nadawane dziewczynkom. Z dzieci, które weszły w życie dorosłe, warto wymienić takie osoby, jak:

- Dympna Bylda (1734-1805), mąż Jakub Bartel ze Starego Kramska
- Abundancja Lis (1739-1798), mąż Andrzej Benysek *loco* Lis, w Nowym Kramsku
- Adrian Fabiś (1737-1816), żona Genowefa Bylda *al.* Kania, których potomkowie mieszkają do dzisiaj na terenie parafii nowokramskiej, ale też i w Babimoście, Małej Wsi (Koponica) czy Rakoniewicach.

Prawdopodobnie o. Benedykt posiadał wykaz świętych i proponował imiona zgodne z dniem wspominania patrona, odpowiednio do okresu urodzenia

dziecka. Np. święta Dympna z VII-wiecznej Irlandii wspomiana jest w Kościele 15 maja, a kramska Dympna (*Dymphna*), ochrzczona została 13 maja 1734 roku. Inicjatywy o. Richtera nie należy mylić z osobą jego poprzednika, o. Fastreda Szatkowskiego, na co mogą błędnie naprowadzić podobne wpisy (m.in. z 1728 roku). Analiza księgi chrztów z tego okresu wskazuje właśnie Benedykta Richtera jako *sprawcę* wyjątkowych imion chłopskich.

Ablucja mesznego i pozostałych powinności

Zarówno dziesięcina (meszne), jak i powinności na gruncie plebańskim zostały zniesione wraz z uwłaszczeniem chłopów. Ale nie za darmo. Zastąpiła je zasadniczo renta pieniężna, ustalana w układzie uwłaszczeniowym, zwanym recesem. Nie zachował się reces dotyczący włościan Nowego Kramaska, ale w recesie Starego Kramaska – oryginalny wiejski egzemplarz – mającym podobny status, znajdujemy informacje o daninach na rzecz parafii.

Dotąd chłopci, użytkownicy feudalnych gospodarstw, dostarczali na rzecz plebanii roczne daniny zboża w ziarnie. Po podpisaniu układu uwłaszczeniowego obowiązki te wykonywali w formie renty rocznej, od 1 do 3 talarów, w zależności od wielkości gospodarstwa. Z kolei akta dotyczące samej ablucji dziesięcin w Nowym Kramsku potwierdzają sytuację znaną z recesu uwłaszczeniowego dla sąsiedniego Starego Kramaska. Ogólnie ujmując, uwłaszczeni chłopci, po zwolnieniu z dziesięciny, płacili rentę pieniężną zamiast wcześniejszego mesznego, liczonego w wiertlach żyta i owsa.

Gospodarstwa plebańskie zostały uwłaszczone analogicznie do gospodarstw chłopskich podległych królowi lub szlachcie (dominium). Podstawę prawną stanowiły pruskie ustawy z 1821 oraz z 1823 roku. W przypadku gospodarstwa plebańskiego Sita zapisano: [...] *Sita uwolniony od zaciągu w roku 1849, Ad Bożego Narodzenia 1850 płacić będzie rocznie talarów 18* [...]. Tej wielkości gospodarstwa, uwłaszczane na gruntach folwarków pańskich (szlacheckich) lub królewskich, płaciły podobnie – od 16 do 20 talarów. Także zagroda Tomczykowa otrzymała własność oraz została zwolniona ze świadczeń naturalnych na rzecz plebana, w zamian za opłatę pieniężną.

Ablucja powinności w parafii Nowe Kramsko obejmuje w sumie lata 1842-1859, a tak długi okres wynika ze złożoności procedury uwłaszczeniowej. Osobnym tematem jest pytanie, do kiedy trwały obowiązki płaćnicze na rzecz plebanii ustalone po uwłaszczeniu. Zagadnienie do dalszych badań, głównie opierając się na ustawodawstwie z XX wieku. Zarówno niemieckim, jak i polskim, odpowiednio do przynależności państwowej wsi dawnego pogranicza.

Artykuł powstał na bazie materiałów do książki „Siedliska nadobrzańskie. Niałek Wielki. Obra. Jażyniec. Kiełkowo. Mała Wieś. Wąchabno. Stare Kramsko. Nowe Kramsko”, obejmującej rekonstrukcję zagród tytułowych wsi, wydanej przez Bibliotekę Publiczną Miasta i Gminy Wolsztyn w 2020 roku.

Źródła:

Akta cysterskie (1231-1815) – Archiwum Państwowe w Poznaniu.

Księgi metrykalne parafii Nowe Kramsko (1637-1640, 1707-1945) – Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze.

Akta ablucji dziesięcin w Nowym Kramsku oraz Reces uwłaszczeniowy Starego Kramska (1855-1857) – Archiwum Diecezjalne w Zielonej Górze.

Kronika kościoła w Nowym Kramsku (1640-1942), dostępna w parafii, 2011 r.

Kataster pruski – Nowe Kramsko (1866 i n.) oraz akta ksiąg gruntowych Nowego Kramska – Archiwum Państwowe w Zielonej Górze.

Krzysztof Raniowski

The parish farm in Nowe Kramsko

Abstract

The author presents the history of a parish farm in Nowe Kramsko, from the feudal period, until the process of granting freedom to peasants. It focuses mainly on the years 1697-1849. We learn about the history of the farm and the meaning of serfdom practised at the parish, as well as its impact on the relations of a feudal village. In the described town, which belonged to the Cistercians in Odra for years, we can also see a very interesting relic of inheriting the surnames after the farm. This habit formally survived until the year 1795; however, it was still used even in the 19th century. The farm had its fixed name, which was taken over as a surname by every landowner. Moreover, the author presents the unique examples of names used in the parish of Nowe Kramsko in the years 1728-1743, which were given by the Cistercian parson. This practice emphasizes the influence the Cistercians had on the village. The article also includes the name list of the owners of the parish farm, which illustrates the history of the rural succession from the period of the decline of feudalism to the creation of full peasant property.

Keywords: Nowe Kramsko, Stare Kramsko, Odra, the Cistercians, the parish of Nowe Kramsko, parish farm, serfdom, peasant property, inheriting the surnames after the farm.